

Sociologie jako program: K neakademickému myšlení Ivo Možného

Můj text o Ivo Možném musí být nejen osobní, ale je i omezený: neznal jsem ho ani z poloviny tak dobře jako jeho dlouholetí spolupracovníci z brněnského pracoviště sociologie, třeba Jaroslav Střítecký, Lubomír Nový nebo Ladislav Rabušic. Důvod, proč se vzdor tomu přesto pokouším o něco jako intelektuální vzpomínku, souvisí s tím, že jsem jednak Ivo Možného poznal ještě jako profesního „ne-sociologa“, tj. v době před jeho akademickým působením, a také v době jeho badatelského pobytu v zahraničí.

Na konci druhého, možná na začátku třetího ročníku studia filosofie, bohemistiky a fakultativní historie, tj. kolem roku 1964, jsme měli vykonat povinnou praxi v nějaké brněnské instituci nebo organizaci. Výběr nebyl příliš velký, myslím, že jsme se tehdy mohli rozhodnout mezi třemi pracovišti brněnského Československého rozhlasu, který dodnes sídlí v Beethovenově ulici.

Spolu s několika dalšími jsem nastoupil do oddělení, které vedl Ivo Možný a které on sám usiloval koncipovat mnohem širěji, než jak se zdál napovídat název Vysílání pro mládež. Dnes se mi může zdát příznačné, že v době počínajících politických změn tam tehdy větší pozornost věnoval žité kultuře, způsobu života a volnému času nastupující generace společnosti než jinde prosazovaným oficiálním. Pro mne to byly vydatné tři týdny. Do způsobů a forem rozhlasové žurnalistiky nás zasvěcoval nenuceně, hned na úvod prohlásil něco v tom smyslu, že zápočet dá všem, i těm, co tam nebudou chodit. Ale že těm, kteří tam chodit budou, dovolí udělat si, sestříhat a případně i odvysílat svůj vlastní pořad. Mě nic vlastního nenapadlo, tak jsem spíše okouněl, pozoroval dalšího redaktora, díletoval při střihání, jel s Možným do terénu, a hlavně poslouchal jeho bystré, živé a zároveň soustředěné poznámky k práci, a také komentáře k mentálním, ideovým a sociologickým aspektům zpracovávaných témat, případně o prostředí, ve kterém jsme k nim získávali materiál. Jeho schopnost identifikovat a nápaditě pojmenovávat problémy působila spontánně a jakoby příležitostně, jeho poznámky byly ale promyšlené a jejich neakademická původnost fascinující.

Měl velký přehled o brněnské kultuře, nejen té vysoké a oficiální, případně i klubové, ale také o obecnějších problémech doby. Vzpomínám si například, jak jednou komentoval tehdy probíhající diskuse o obnovení sociologie a jejích možnostech. Dnes bych jeho poznámky asi shrnul v tom smyslu, že nástup sociologie dával do souvislosti s potřebami řídit a organizovat společnost po ztroskotání stalinského dogmatismu, vycházejícího z iluze o možnostech bezprostředního (neúspěšného) a jednodimenzionálního (legitimovaného tzv. „historickou nutností“ a dost často násilného) přenášení filosoficko-ideologických iluzí do skutečnosti. Tedy méně vědoslovně a více pragmaticky, a také demokratizačně.

Sociologii chápal spíše kvalitativně, její sílu viděl v možnostech diferencovat a především argumentovaně „zprostředkovávat“, a to v obojím směru: zdola nahoru i seshora dolů, přičemž to první považoval za důležitější. Perspektiva společenskosti, údajně vznikající z povahy, růstu a institucionalizace individualizovaných jednání, se mu podle mne už tehdy zdála pro výklad sociálních procesů nejpłodnější.

Jakkoli zmíněné téma může třeba dnes někomu připadat triviální, podobné úvahy, jakkoli nesoustavné a příležitostné, byly neotřelé a působivé, zejména připomínání onoho prvního směru zprostředkování zdola nahoru mělo pro onu dobu zajímavé vedlejší (politické) konotace. Mohly se tak problematizovat nejen mechanismy vytváření nesplnitelných stranických usnesení a pětiletých plánů, ale i vést úvahy o kontinuitách a diskontinuitách národní kultury, o vztahu socialismu a národa, o postavení člověka ve společnosti a individua při „budování“ atp.

Jindy Ivo Možný poukazoval na hlubší, dokonce bych snad řekl „civilizační“ souvislosti mezi neúspěchem oficiálního socialistického realismu v umění a diskusemi o prosazujícím se tzv. antropologickém marxismu, z klasikova díla vyzvedávajícím a extrapolujícím motivy „odcizení“, „zbožního fetišismu“, neautentického života atp. Někdy měly jeho výklady podobu už hotového názoru, jindy se rodily takřkajíc „v ústech“, jindy šlo jen o krátké postřehy. Fakt, že si podobné úvahy Ivo Možného pamatuji, svědčí o jejich tehdejší inspirativní nečekanosti a konkrétnosti, s osobním úhlem Možného pohledu a také s atmosférou intelektuální otevřenosti, již kolem sebe dovedl vytvářet.

Vlastně už tehdy byla cítit jeho prvotní orientace na sociologii kultury, o níž brzy začal přednášet na obnovené brněnské katedře sociologie. Byl na ni přijat až dva roky po jejím polooficiálním založení v roce 1965, a záhy se stal zástupcem vedoucího katedry. Pedagogy katedry jinak tvořili starší docenti, jednak nekonformní marxisté, kteří si udržovali povědomí o možnostech sociologie a o silné brněnské sociologické tradici, jednak jeden nebo dva z původních sociologů, kteří se na fakultu vrátili po svém přeřazení „do výroby“ na počátku padesátých let. Do převážně akademického a na teorii orientovaného provozu katedry Ivo Možný vnesl život, sociologickou imaginaci a ochotu jít s výzkumem do terénu. Studenti prvních ročníků sociologie s nadšením líčili průběh výzkumu *Kultura v malých centrech* (tuším, že probíhal v Novém Městě na Moravě), na němž se mohli podílet od přípravy dotazníků přes rozhovory s respondenty až po jejich numerické, tehdy ještě ručně – pomocí děrných štítků – prováděné zpracování, následné hledání korelací a konečné interpretace. Později organizoval výzkum dělnické třídy v těžkém průmyslu ve Vítkovicích, ale už si nevzpomínám, s jakým zadáním.

Na přednášky Ivo Možného na fakultě jsem už nechodil. Především jsem v té době psal „diplomku“. Kromě toho, jako tomu bylo u většiny příslušníků mé generace, kteří se k sociologii propracovávali s jistým nebo i zřetelným zpožděním od ekonomie, právní, nebo dokonce hudební vědy, já jsem k ní směřoval ještě pomaleji. Tehdy mne více zajímala filosofie dějin a literárněvědní strukturalis-

mus. Práci Ivo Možného jsem proto sledoval spíše z povzdálí, podobně jako práci jiných učitelů z ostatních příbuzných oborů, jen nesoustavně a informativně. O oblibě jeho přednášek jsem jen slýchal. Nicméně jeho znamenitý komentovaný výbor textů ze západní sociologie kultury, který vydal asi jako svou vůbec první akademickou publikaci, jsem pročetl velice podrobně a s užitkem.

Znovu jsme se setkali na začátku druhé třetiny devadesátých let, kdy jsem ho zažíval jako nepostradatelného kolegu a odbornou autoritu v redakční radě *Sociologického časopisu* a *Czech sociological Review*. Byl ovšem mnohem významnější postavou a jeho nepřehlédnutelnému podílu na badatelské i institucionální resuscitaci české sociologie po „sametové revoluci“ by se asi měla ještě věnovat pozornost, stejně jako jeho zatím málo využitému analytickému výkladu důležitých sociologických aspektů transformace české společnosti a jeho tezím „o konečném vyvlastnění socialismu rodinami, původně vyvlastněnými socialismem po roce 1948,“ nebo o „vzpouře náměstků na konci 80. let“ atp. Jeho dlouhodobou sociologii rodiny jsem tehdy vnímal jako zvláštní způsob objektivní institucionalizace socialistické každodennosti, resp. jako vliv každodennosti na změnu institucí.

Na počátku druhé poloviny devadesátých let jsme spolu (a také s Ernstem Tugendhatem, Shlomo Avinerim, Frankem Ankersmitem a dalšími) půl roku pobývali na znamenitém vídeňském Ústavu pro vědy o člověku, jehož ředitelem byl polský fenomenolog Krzysztof Michalsky. Byl jsem tam tehdy pozván na předkladatelské stipendium, Ivo Možný po pobytu v Holandsku dokončoval své texty k problémům transformace postkomunistických společností, o kterých v ústavu také přednášel.

Navštěvovali jsme se občas v dobře vybavených pracovnách, dokonce spolu byli několikrát na polední procházce. Od komentování politických událostí, od úvah nad (dodnes) jen parciálními teoriemi transformace a málo tematizovanými otázkami hrozeb dalšího vývoje, jsme se častěji, i když s různou intenzitou dostávali k pro mne zajímavým otázkám postavení sociologie v podobných procesech, k jejímu vytlačování politickou ekonomikou a politologií a k jejím sociálním možnostem vůbec, případně k otázkám provozu a smyslu akademicky pojaté sociologie, většinou jen kroužící kolem zavedených pojmů, kolem sedimentovaných přístupů a osvědčených deskripcí. V souvislostech sociologické teorie se mu akademická sociologie zdála jen broušením nástrojů, jimiž se nakonec nic neopracovává, ve výzkumu pak příčinou neschopnosti podrobovat metodiky a techniky výzkumů odvážným otázkám a naopak návodem, jak nové otázky přizpůsobovat možnostem uznávaných technik.

Při hledání odpovědí, které nabízel, se mi tehdy zdála důležitou snaha obrátit pozornost k málo využívané koncepci metodologa a teoretika vědy Imreho Lakatose, v mnohém ohledu reprezentanta druhé generace Popperova „kritického racionalismu“, která odpovídala individualistické perspektivě Možného přístupu, více zdůrazňujícího formulaci hypotéz a návrhy pro jejich testování, než co se mu zdála nabízet prvoplánově vykládaná, většinou ale punktuální empirická zkušenost. V Lakatosově duchu, který tehdy už překrýval jeho Bourdieov-

ské inspirace z konce normalizace, se Ivo Možný snažil odpovídat na mé otázky ohledně významu dějin sociologie a samozřejmě i diskutovat vlastní stanoviska. V těchto intencích pro něj sociologie přestávala být tradiční společenskovědní disciplínou a spíše se stávala souborem koexistujících teoreticko-metodologických „programů“, jejichž poznávací možnosti jsou srovnatelné, perspektivy odlišné a počet fatálně omezený v tom smyslu, že nové „programy“ jsou často jen aktualizacemi nebo jinými hierarchizacemi předchozích nástrojů.

To, oč by podle Možného sociologická teorie měla usilovat, není objektivní a vyčerpávající popis vývoje oboru, respektive společnosti jako centrálního problému, případně proměn jeho pojmů, a už vůbec ne nějaká „syntéza“ jeho stavu, ale jen snaha ony jednotlivé „programy“ vypracovat jako odlišné (ať už posloupné, nebo koexistující) „rámce“ a vyložit vnitřní možnosti – a v daném případě i objektivní přednosti – každého z nich, aby se konkurujícím způsobem a z kontrolovatelných pozic každého z těchto „programů“ sociologické obci mohly nabídnout jak (historické) interpretace jednotlivých sociologických systémů, tak explikace konkrétně se vyvíjejících sociálních skutečností.

Nejen že by se tak marginalizovaly tradiční a zdánlivě důležité antinomie akademické sociologie, třeba individualistické a holistické perspektivy sociologických teorií, případně protiklad kvalitativního a kvantitativního výzkumu, „porozumění“ a „vysvětlení“ atp., ale především by se prosazovala svébytnost a samostatnost určitých badatelských strategií.

Sociologie se mu proto zdála být spíše jen intelektuální výzvou: nemá žádný pevný a teoreticko-metodologicky zajištěný způsob poznání ani nějaké provždy dané základní pojmy. Charakterističtější a důležitější je její teoretický pluralismus, na němž je zajímavé, že není ani libovolný, ani osobně podmíněný, jen zvláštním způsobem „pozicionální“ a objektivně sledovatelný.

Možnosti dějin sociologie se tak pro Ivo Možného rozpadaly do dvou odlišných perspektiv: ta jedna se údajně snaží popisovat kontinuitu a údajný pokrok dosahovaného vědění o společnosti, ta druhá může analyzovat, v čem je sociologie dlouhodobě obětí svého vlastního úspěchu, tj. „pokroku poznání přítomné společnosti“, který je do značné míry nezávislý na tom, co se o ní vědělo předtím. Vývojové proměny vlastního předmětu, totiž společnosti samé, údajně dostatečně, i když třeba jednostranně legitimují nové prostředky svého vlastního uchopování.

To ale současně znamenalo, že výklady dějin sociologie nelze vyčerpat jen poukazy na kontinuitu a danosti, na dočasně existující formy pospolitosti ani odkazováním na morální pravidla jednání nebo na nároky daných neformálních a formalizovaných institucí, případně na ideové principy, ale právě také, nebo dokonce především na diskontinuitu, difference a inkompatibility. Odtud jsem pak pro sebe vyvozoval pochopení zvláštní „nekumulativní povahy“ soudobého sociologického poznání, totiž faktu, že – zjednodušeně řečeno – zadání jednotlivých výzkumů i stav jejich výsledků jsou do značné míry nezávislé na vzniku a vývoji předchozích poznatků a na historické povaze použitých prostředků: na-

vzájem si nekonkurují, aniž se falzifikují a nakonec bez většího ohlasu (možná právě proto) většinou jen zapadají.

Nevím, do jaké míry se pak Ivo Možný po návratu domů podobnými úvahami ještě zabýval. V každém případě je škoda, že se těmto méně známým motivům své „sociologie sociologie“ nevěnoval soustavněji.

Miloš Havelka